

14. Чернышев В. Н. Человек в энергетике / Чернышев В. Н., Двинин А. П. – СПб.: Энергоатомиздат. – 1993. – 264 с.

УДК 159.923.35

Боснюк В. Ф., ад'юнкт кафедри прикладної психології НУЦЗУ

ІНТЕЛЕКТ ЯК РЕСУРС ПОВЕДІНКИ РЯТУВАЛЬНИКА В ОВОЛОДІННІ СОБОЮ

Розглянутий зміст поняття «Інтелектуальний ресурс» і його роль при подоланні стресу. Показаний взаємозв'язок психометричного інтелекту з поведінкою самовладання. Зроблено припущення про перспективність вивчення копінг-поведінки з обліком феномену когнітивних стилів. Підкреслюється роль комплексного вивчення ролі продуктивних і стильових характеристик інтелекту при подоланні важких життєвих ситуацій і стресових подій.

Ключові слова: психометричний інтелект, когнітивні стилі, поведінка самовладання, ресурси оволодіння.

Рассмотрено содержание понятия «интеллектуальный ресурс» и его роль при преодолении стресса. Показана взаимосвязь психометрического интеллекта с поведением самообладания. Сделано предположение о перспективности изучения копінг-поведінки с учетом феномену когнитивных стилей. Подчеркивается роль комплексного изучения роли производительных и стилевых характеристик интеллекта при преодолении тяжелых жизненных ситуаций и стрессовых событий.

Ключевые слова: психометрический интеллект, когнитивные стили, поведение самообладания, ресурсы овладения.

Постановка проблеми. Дослідження індивідуальних психологічних ресурсів подолання стресу відносяться до числа актуальних і перспективних напрямків у психології діяльності і організаційній психології. Це пов'язано з впливом на людину зростаючого числа різноманітних стресогенних факторів, що знижують працездатність людини, загострюють проблеми взаємовідношень з людьми та порушують психологічне благополуччя. Особливу значущість ці проблеми мають для фахівців екстремального профілю професійної діяльності (рятувальників, космонавтів, льотчиків, військовослужбовців, особового складу спецпідрозділів силових структур та ін.) Професійна діяльність цих спеціалістів протікає в особливих умовах, що вимагає від них посиленої витрати ресурсів і пред'являє підвищені вимоги до стресостійкості і адаптивності. Виникає завдання вивчення того, яким чином їм вдається справлятися з високим рівнем стресу та які психологічні ресурси вони застосовують для цього, тому що, як показує практика, не всі справляються з ситуаціями ризику і загрози.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розгляд літературних джерел [2; 4; 7; 10; 15; 16; 19] показав, що при вивченні поведінки оволодіння собою широкого поширення набув ресурсний підхід. Він робить акцент на

«розподілення ресурсів», який пояснює той факт, що деяким людям вдається зберігати психологічне здоров'я і адаптуватися, не дивлячись на різні життєві обставини [4]. Ресурси можуть людиною використовуватись (актуалізуватися), а можуть залишатися в потенційному стані. Проблема ресурсного підходу заключається в тому, що поки що залишається не до кінця вивчений механізм «включення» тих або інших ресурсів: чому одні ресурси людиною використовуються, а інші залишаються незатребуваними; які суб'єктивні і об'єктивні фактори змушують «працювати» той чи інший ресурс.

Припускається, що на ранніх стадіях стресу люди намагаються боротися зі стресорами шляхом інтенсивного використання особистісних ресурсів. Якщо ресурсів недостатньо для подолання стрес-факторів, то люди стають збудженими, тривожними і фрустрованими.

Індикаторами наявності ресурсів можуть бути показники як зовнішньої успішності діяльності, так і настроїв, задоволеність працею, оптимістичний погляд в майбутнє, позитивне відношення як до себе, так і до оточуючих.

Інтерес представляють зарубіжні дослідження ресурсів поведінки опанування, які відображають, за рахунок чого людина опановує стрес і/або долає його (S. E. Hobfoll, B. Matheny, D. W. Aycock, A. Antonovsky, C. J. Holahan, R. H. Moos, D. Navon, P. Wong та інші).

У вітчизняній та російській психології поки що не склалось єдиної концепції ресурсів. Ресурси включаються в опис стратегій життя (К. А. Абульханова, Л.І. Анциферова, О. О. Кроник), розуміються як можливості і засоби подолання стресу (В. О. Бодров), як аспект саморегуляції, регуляції діяльності і поведінки (Т. Л. Крюкова, Л.І. Дементій, А. Н. Дьомін, К. Ю. Кожевникова, Л. Г. Дикая та інші.) В якості ресурсів розглядають когнітивні здібності як засіб переробки інформації (В. О. Бодров), особистісні риси і здібності (Ю. В. Постіякова, С. А. Хазова, М. С. Замишляєва та інші), соціальні групи, до яких відноситься особистість і відношення в них (Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровська, О. Б. Подобіна, Н. О. Белорукова, Т. В. Гущина, Є. В. Куфтяк та інші).

Тільки поодинокі роботи зазначених авторів присвячені вивченню ролі інтелекту в копінг-поведінці. А дослідження, в яких розглядали б дану проблему на прикладі рятувальників, взагалі відсутні.

Недостатня ясність щодо ролі інтелектуальної сфери в поведінці опанування рятувальника обумовлює актуальність дослідження, тому що вплив інтелектуального ресурсу на процес подолання стресу, на нашу думку, буде особливо важливим. Рятувальник, прибувши в епіцентр екстремальної ситуації, постійно попадає в нову, нестандартну, складну ситуацію, наслідок якої важко передбачити. І в цих умовах роль інтелектуального фактора буде проявлятися особливо яскраво, оскільки саме в цих умовах потрібне залучення великого об'єму інформації, здійснення глибинної і в той же час швидкої її переробки, вибір з великої кількості альтернативних рішень раціональної моделі поведінки.

Вирішення питання про залежність індивідуального інтелектуального ресурсу рятувальника від вибору ним стратегій опанування себе, дозволить розширити і поглибити наші знання про значення інтелектуальної сфери в регуляції поведінки самовладання.

Метою даної статті є проведення теоретичного аналізу літератури, яка присвячена дослідженням когнітивних стилів як факторів регуляції психічної діяльності, а також ролі психометричного інтелекту в контексті сучасних уявлень про поведінку самовладання.

Виклад основного матеріалу. Протидія стресу визначається наявністю індивідуальних ресурсів (копінг-ресурсів) для реалізації цього процесу, а також типів використовуваних стратегій поведінки (копінг-стратегій) і дій конкретної людини в стресових ситуаціях. Тобто поведінку самовладання розглядають як результат взаємодії копінг-стратегій і копінг-ресурсів.

Під поведінкою опанування розуміють сукупність когнітивних, емоційних і поведінкових реакцій особистості, направлених на досягнення адаптації до життєвих подій і стресових ситуацій.

Поняття «стратегія» відносно до процесу подолання стресу характеризує певні способи поведінки людини в стресових ситуаціях на основі аналізу ознак розвитку стресу.

А під ресурсом поведінки самовладання мають на увазі всі ті психічні чинники, які дозволяють достатньо ефективно справлятися з життєвими труднощами.

Разом з тим слід відмітити домінування в дослідженні копінгу його когнітивної трактовки, яка передбачає певні інтелектуальні дії, а саме: роздуми над проблемою, аналіз і обдумування способів її вирішення, пошук нової інформації і так далі. Все це дозволяє людині передбачити можливі труднощі, максимізувати власні ресурси і шанси на успіх. Когнітивна оцінка дозволяє критично оцінити свою поведінку в тих або інших умовах, вносити зміни відповідно до змінних умов, прогнозувати вірогідний підсумок подій. Тобто копінг-поведінка передбачає розумову активність і, як наслідок, наявність певного рівня інтелектуальних ресурсів. На користь даного припущення В. О. Бодров [4] говорить, що в процесі психічної регуляції поведінки щодо подолання стресу ведучим функціональним блоком є прийняття рішення про вибір конкретної копінг-стратегії на основі попередньої позитивної оцінки її реалізації.

С. А. Хазова [10] у своїй роботі зазначає, що Б. Г. Ананьєв відносив інтелект до основних ресурсів особистості, а К. А. Абульханова стверджує, що саме «через роботу розуму, який розширює звужений простір життя», опанування сприяє збереженню, укріпленню здоров'я та досягнення психологічного благополуччя особистістю.

П. Вонг [19] розробив модель ресурсів і їх відповідність вимогам ефективного подолання стресу, у якій інтелект виступає одним із основних, що допомагає долати стрес.

Жан Піаже [9] в своїх роботах наголошував на думці про те, що інтелект виступає механізмом глобальної адаптації людини до змін у зовнішньому середовищі, оскільки він оснований на універсальних словесно-логічних операціях, тобто є ядром ресурсів людини.

Були проведені й експериментальні дослідження взаємозв'язку інтелекту і поведінки самовладання. В них мова йшла про психометричний інтелект.

Так, І. М. Нікольською і Р. М. Грановською [8] було проведене дослідження залежності вибору копінг-стратегії від особистісних властивостей дітей молодшого шкільного віку. Було встановлено, що діти з низьким рівнем інтелекту частіше використовують соціально несхвалювані стратегії афективного характеру. Вони мають низький самоконтроль, схильні до ризику, недобросовісні, відчувають напруження, збуджені, часто сумують і плачуть.

В іншому дослідженні [17] серед предикторів поведінки оволодіння собою дівчаток-підлітків названі позитивна самооцінка і високий рівень інтелекту. Для хлопчиків домінуючу роль грає прийняття групою однолітків, причому вплив цього чинника такий великий, що навіть у високоінтелектуальних підлітків неприйняття ровесниками знижує адаптивні можливості і рівень опанування з важкими ситуаціями.

А. Е. Фреденбург і Р. Левіс [15] вияснили, що австралійські обдаровані старшокласники з високим рівнем інтелекту при виборі стратегій самовладання частіше за все орієнтуються на вирішення проблеми, досягнення високих результатів, на активний відпочинок і пасивне відволікання. Вони зазначають, що обдаровані, як правило, не відчувають себе безпорадними.

А. Анастасі [3], роблячи посилання на дослідження багатьох авторів, говорить про те, що у дітей з високим рівнем інтелекту можуть виникати специфічні проблеми з адаптацією. При цьому вона відмічає, що діти, які швидко розвиваються в інтелектуальному плані, частіше використовують механізми подолання складнощів, а ті, що повільно розвиваються, – механізми психологічного захисту.

М. К. Акімова і С. Ю. Семенов [1], досліджуючи стилі захисно-копінгової поведінки у залежних і незалежних від психоактивних речовин підлітків, сформулювали один із висновків, що практичне мислення як показник інтелектуального розвитку представляє собою ресурс подолання несприятливих обставин і сприяє використанню конструктивних стилів поведінки, при яких великої значимості набувають стратегії опанування, а не механізми психологічного захисту.

Ю. В. Кузнецова [7] в своїй роботі приходить до висновку, що отримані нею дані не дозволяють розглядати інтелект як достатньо достовірний предиктор вибору стратегій опанування. Його можна віднести тільки до ресурсів, що знижує в певній мірі ризик неопанування.

Словенськими психологами були зроблені висновки про неоднозначну роль інтелекту в опануванні. Високий рівень опанування корелює у дівчат з високим IQ, а у хлопців – із середнім (за тестом P. Rican) [17].

Отже, в більшості робіт, здійснених в рамках психометричного підходу, який трактує інтелект як рису, що проявляється в ситуації розв'язання тестових завдань, спроби знайти зв'язки між «рівнем інтелекту» і різноманітними психологічними перемінними, в тому числі як показано і поведінкою опанування, привели до цікавих висновків: показник IQ показує слабкі зв'язки з набором особистісних рис і особливостей поведінки (включаючи констатацію відсутності будь-яких зв'язків), а це суперечить теоретичним дослідженням, зазначеним вище.

Тому, напевне, визначення інтелекту як когнітивної здібності, що забезпечує переробку інформації, не вичерпує його природи. Слід говорити ще про одну властивість інтелекту, а – саме визначення його як контролюючої здібності, при якій на перший план виходить регулююча функція. Одним із перших цей аспект інтелекту описав Л. Терстоун, який визначив інтелект як здібність контролювати (гальмувати) актуальну потребу. Пізніше ця ідея знайшла свій розвиток в «триархичній теорії інтелекту» Р. Стернберга, який визначав інтелект як фактор «ментального самоуправління».

І, як результат, вслід за М. О. Холодною ми згодні з положенням, що питання про природу інтелекту вимагає принципового переформулювання. Відповідати потрібно не на питання: «Що є інтелектом?» (з подальшим перерахуванням його властивостей), а на питання: «Що є інтелект як психічний носій своїх властивостей?» [13].

Такий ракурс розгляду проблеми дозволяє припустити, що інтелект як реальне психічне утворення – це, насамперед, ті події, які відбуваються "у середині" індивідуального ментального досвіду як в ході його формування, так і з погляду ефектів його впливу на характеристики актуальної інтелектуальної діяльності.

В рамках даного підходу, який розробила М. О. Холодна, інтелект розглядається як форма організації ментального досвіду (когнітивного, метакогнітивного, інтенціонального). Відповідно в центрі уваги стає такий компонент метакогнітивного досвіду, як мимовільний інтелектуальний контроль. Його основне призначення – визначати, де, коли і як використовуватимуться наявні індивідуальні інтелектуальні ресурси.

Мимовільний інтелектуальний контроль – це ментальна структура в складі метакогнітивного досвіду, що забезпечує оперативну регуляцію процесу переробки інформації на субусвідомленому рівні. Дія цього контролю проявляється в об'ємі ментального сканування, гальмуванні імпульсивності в процесі пошуку рішення, особливостях структурування ментальних репрезентацій ситуації, підключенні до процесів переробки інформації категоріального апарату, імпліцитного навчання і т. д. Індикатором сформованості мимовільного контролю виступають показники когнітивних стилів [12].

Під когнітивним стилем розуміють стійку характеристику індивідуальності, індивідуально-своєрідний спосіб переробки інформації. Він впливає на спосіб сприйняття, структурування, категоризації, розуміння та інтерпретації того, що відбувається. Тому він має безпосереднє відношення до інтелектуальної діяльності людини і може проявлятися в достатньо широкому спектрі пізнавальних задач, визначаючи стратегію їх вирішення.

Вплив когнітивно-стильових характеристик пізнавальної сфери на життєдіяльність конкретної особистості давно уже не викликає сумнівів у дослідників. Так, на думку Уіткіна і Гуднау, полезалежні особи, які в цілому в більшій мірі покладаються на зовнішні фактори, і як результат цього – більш соціально-орієнтовані. В психотравмуючих ситуаціях для них характерне використання механізмів психологічного захисту, пов'язаних з неприйняттям негативного досвіду (витіснення, заперечення, негативізм), тоді як полenezалежні використовують захисти, які передбачають активну переробку пізнавального досвіду (ізоляцію, інтелектуалізацію, проекцію) [10]. Фактично базова відмінність між полезалежними і полenezалежними суб'єктами полягає в особливостях їх інформаційно-пошукових стратегій: полезалежні використовують іншу людину як засіб вирішення проблемних ситуацій, тоді як полenezалежні суб'єкти опираються на свій власний досвід, надаючи перевагу самотійному аналізу ситуації і прийняттю рішення.

Особи з ригідним пізнавальним контролем оцінюють себе як збудливі, чутливі і лабільні, вони менш завадостійкі. Вони демонструють менше терпіння в проблемній ситуації, що виникає в ході виконання діяльності. Іншими словами, ригідні особи менше схильні попередньо обдумувати свої дії і орієнтуватися на попередній збір інформації при прийнятті рішення.

Імпульсивні особи в силу високої тривожності, сензетивності, уразливості при стресі ригідні і стереотипні, не схильні до гумору, мають сумніви відносно своєї здатності вирішувати негаразди. Рефлексивні, навпаки, розсудливі, спокійні, частіше демонструють компетентність, раціональні, незалежні і енергійні при вирішенні проблем.

Тому ми вважаємо, що, вивчаючи інтелект як ресурс поведінки самовладання, потрібно враховувати не тільки показники психометричного інтелекту, але й результати основних когнітивних стилів (полезалежність/полenezалежність, ригідність/гнучкість та імпульсивність/рефлексивність). І тут ми згодні з М. А. Холодною [11] в визначенні інтелектуальних ресурсів як сукупності міри інтелектуальних здібностей і метакогнітивної здібності індивідуальних когнітивних стилів.

Нами була помічена невелика кількість робіт з даного напрямку. Варто звернути увагу на дослідження О. А. Алексапольського [2], який вивчав зв'язки стильових і рівневих властивостей інтелекту зі стратегіями поведінки оволодіння собою на вибірці студентів. Проте, нам здається, перспективним є вивчення особливостей копінг-поведінки саме дорослих людей, тому

що в юності, особливо в ранній, на думку ряду авторів, поведінка самовладання є новоутворенням [6; 14; 18], а це робить її дещо суперечливою.

Ним було встановлено, що в умовах юнацького віку особи з максимальними показниками інтелектуального ресурсу (в термінах полнезалежності і високого рівня психометричного інтелекту) переважно використовують «непродуктивний» стиль самовладання. Особи з мінімальними показниками інтелектуального ресурсу (в термінах полнезалежності і низького рівня психометричного інтелекту) частіше використовують механізми психологічного захисту – витіснення, регресія, заміщення, в меншій мірі звертаючись до стратегій опанування.

Об'єднання показників стильових і рівневих властивостей інтелекту в рамках перемінної «інтелектуальний ресурс» дозволило показати дію мимовільного інтелектуального контролю. О. А. Алексапольським було сформульовано положення про те, що ефективна поведінка опанування відрізняється ознакою мобільності, тобто можливістю варіювання стратегій оволодіння собою в залежності від інтерпретації суб'єктом тяжкої життєвої ситуації (і ці можливості вищі в осіб з більш високими показниками інтелектуальної продуктивності). У свою чергу, мобільність і варіативність поведінки опанування обумовлені сформованістю механізму мимовільного інтелектуального контролю, який є одним з найважливіших ресурсів оволодіння собою. В підсумку був зроблений висновок, що особливості інтелектуальної сфери суб'єкта, а саме стильові і рівневі властивості інтелекту, виступають ключовими факторами поведінки опанування.

Висновки. Ресурсний підхід до поведінки самовладання дозволяє говорити про фактори, які впливають на вибір суб'єктом стратегій оволодіння собою. Одним із них виступає інтелект як універсальний механізм адаптації до змінного зовнішнього середовища. Проте існуючі на даний момент дослідження не дозволяють однозначно відповісти на запитання про ступінь впливу інтелектуальної сфери на копінг-поведінку. Роботи вчених в руслі психометричного підходу до інтелекту констатують неоднорідність зв'язків між даними перемінними. Це пояснюється тим, що розгляд інтелекту як когнітивної здібності в межах даного напрямку не покриває всю сферу його сутності. Реальні інтелектуальні можливості індивіда залежать ще й від стильових характеристик інтелектуальної діяльності. Проте роль когнітивних стилів у процесі подолання життєвих проблем і стресових ситуацій вимагає подальшого аналізу й уточнення через надзвичайно нечислені дослідження. Дане питання є перспективним і актуальним. Необхідні дослідження комплексного вивчення впливу інтелектуального ресурсу на поведінку опанування, у яких інтелектуальний ресурс буде розглядатися як сукупність міри сформованості продуктивних (психометричного інтелекту) і стильових властивостей інтелекту (когнітивних стилів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимов М. К., Семёнов С. Ю. Стили защитно-совладающего поведения у зависимых и не зависимых от психоактивных веществ подростков / М. К. Акимов, С. Ю. Семёнов // Вопросы психологии. – 2008. – № 4. – С. 54–63.
2. Алексапольский А. А. Стилиевые и уровневые свойства интеллекта как факторы соладающего поведения: Дис. ... канд. психол. наук. / Алексапольский А. А. – М., 2008. – 184 с.
3. Анастаси А. Дифференциальная психология / А. Анастаси. — М.: Апрель-Пресс, 2001. — 745 с.
4. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, – 2006. – 528 с.
5. Крюкова Т. Л. Возрастные и кросскультурные различия в стратегиях совладающего поведения / Т. Л. Крюкова. // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 1. – С. 3–15.
6. Крюкова Т. Л. Кому и когда нужен «копинг»: роль совладения в социальном поведении / Т. Л. Крюкова // Социальная психология. Теория. Эксперимент, Практика. Материалы Международного симпозиума / Отв. ред. В. В. Козлов. – Ярославль. – 2000. – Т. 2. – С. 18–20.
7. Кузнецова Ю. В. Интеллект как предиктор и ресурс совладающего поведения студентов: квалиф. работа. – Кострома, 2005. – 105 с.
8. Никольская И. М., Грановская Р. М. Психологическая защита у детей / И. М. Никольская, Р. М. Грановская. – СПб.: Речь, 2000. – 507 с.
9. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже. – М.: Наука, 1969. – 371 с.
10. Хазова С. А. Роль когнитивных факторов в совладании с жизненными трудностями / С. А. Хазова // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы / [ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – С. 274–289.
11. Холодная М. А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума: [учебное пособие] / М. А. Холодная. – М.: ПЕРСЭ, 2002. – 382 с.
12. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – СПб.: Питер, 2004. – 385 с.: ил. — (Серия «Мастера психологии»)
13. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная – СПб.: Питер, 2002. – 364 с.
14. Frydenberg, E. Adolescent Coping. Theoretical and Research Perspectives. Ruothledge. L. — N. Y., 1997.
15. Frydenberg E., Lewis R. Adolescent Coping: the different ways in which boys and girls cope // Journal of Adolescence. 1991. V. 14. P. 119–131.

16. Hobfall S. Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress // American Psychologist. 1988. V. 44. № 2. P. 513-524.
17. Medvedova L. Adaptive coping with stress and gender differences in early adolescence // Research Institute for Child. 1987.
18. Vaillant G. Adaptation to Life. Boston, Mass.: Little Braun, 1977.
19. Wong P. T. Effective management of life stress: The resource-congruence model // Stress medicine. 1993. V. 9. № 3. P. 51-60.

УДК 159.944.4: 378.22

Бочарова С. П., д. психол. н., професор, завідувачий кафедрою загальної та інженерної психології УІПА;

Данилишина С.І., аспірантка кафедри загальної та інженерної психології УІПА

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНО – ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ У СИСТЕМІ НАВЧАННЯ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙ

Стаття присвячена проблемі підготовки фахівців екстремального профілю діяльності. Здійснений теоретичний аналіз підходів визначення психологічних особливостей, доріг і засобів професійного розвитку фахівців екстремальних професій.

Ключові слова: екстремальні умови діяльності, проблемні ситуативні завдання, професійна орієнтація, професійна підготовка, психотехнології.

Статья посвящена проблеме подготовки специалистов экстремального профиля деятельности. Осуществлен теоретический анализ подходов определения психологических особенностей, путей и средств профессионального развития специалистов экстремальных профессий.

Ключевые слова: экстремальные условия деятельности, проблемные ситуативные задания, профессиональная ориентация, профессиональная подготовка, психотехнологии.

Постановка проблеми. Питання безпеки, збереження життя і здоров'я людей під час професійної діяльності завжди знаходилися в центрі уваги психології. У зв'язку зі змінами умов життя збільшується кількість спеціалізованих служб порятунку та ризикованих видів професій (пожежні, військові, рятувальники, охоронці, працівники правоохоронних органів та ін.).

Діяльність в екстремальних умовах передбачає високі вимоги до представників ризиконебезпечних професій. Такі люди повинні вміти постійно контролювати свій стан, бути готовими до швидкого прийняття рішень, адекватно оцінювати ситуацію, а також бути здатними віддати своє життя в разі крайньої необхідності. Все це потребує значних психічних зусиль і психологічної стійкості.

Для надання допомоги таким людям нагального вивчення потребують психічні зміни в структурі особистості, що відбулися в результаті перебування в екстремальних умовах. На разі дана проблематика розглядається в рамках медичної, екстремальної та кризової психології тощо.